

SULTAN ABDÜLHAMİD DÖNEMİ OSMANLI DEVLETİNDE YABANCI İŞÇİLER: KARADAĞLILAR¹

Foreign Workers in Ottoman Empire in Abdul Hamid Era: Montenegrins

Uğur ÖZCAN*

Özet: 1878 Berlin Antlaşması'yla bağımsızlığını kazanan Karadağ'da, halkın bu fevkalade verimsiz topraklarda tek geçim kaynağı hayvancılıktı. O yıllarda kutlukla da karşı karşıya kalan Karadağlılar, çareyi işçi olarak, yurt dışına göçetmekte bulmuşlardı. Gittikleri yerlerin başında da Osmanlı Devleti geliyordu. Taşı toprağı altın diyerek İstanbul'a gelen Karadağlılar, bekçilik, amelelik, kuyuculuk gibi güç gerektiren işlerde çalışmışlardı. Örneğin köy bekçiliği ve orman bekçiliği, Karadağlılardan sorulur hale gelmişti. İstanbul Büyükçekmece'de ve oraya bağlı köylerde ve çiftliklerde bekçi olarak görev yapanların ekseriyeti Karadağlıydı. Bahçıvanlık Karadağlıların özellikle Bar Kazası İspeç Nahiyesindeki Karadağlıların rağbet ettikleri işsahasıydı. Geçimlerini sağlamak ve para kazanmak için İstanbul'a ve civar ülkelere giden Karadağlılar ekseriyetle taşçılık, kaldırımcılık, kuyuculuk, rençberlik gibi işsahalarını tercih ediyorlardı. Karadağlıların yoğun olarak çalıştığı bir diğer mekan ise hiç şüphesiz Zonguldak'daki Ereğli kömür madenleriydi. Meadin-i Hümayunun demiryolu tüneline bu maden işçileri, Fransız sermayeli bir şirkete bağlı olarak çalışmışlardı. Hicaz demiryolunun yapımı sırasında da Karadağlıların rol aldığı görülmektedir. Bu projede çalışan dört yüz elliye yakın yabancı işçi, İtalyan ve Karadağlılardan oluşmaktaydı. Raylar için yol yapımı, tünel açma, kaya kurma gibi beden gücü gerektiren zor işlerde Karadağlıların önemli çalışmalar yaptıkları görülmektedir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nde ekmek parası için çalışan Karadağlıların iş sahalarına değinilecek, onların yaşadıkları sıkıntılar ve bu sıkıntılarının Osmanlı Karadağ ilişkilerine etkileri arşiv belgeleri ışığında irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: Karadağ, Osmanlı Devleti, Ereğli Meadin-i hümayun, Karadağlı işçiler.

¹ Bu makale, 24-26 Eylül 2012 tarihleri arasında Süleyman Şah Üniversitesi tarafından İstanbul'da düzenlenen I.Uluslararası Balkan Kongresi'nde sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilerek, genişletilmiş halidir.

* Yrd. Doç. Dr., ozcanugur@hotmail.com, Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir/Türkiye.

Abstract: Montenegrin people who achieved their independence with the Berlin Treaty were doing stockbreeding as the only source of living in their nonfertile lands. As having faced a famine in those years, Montenegrins started to migrate abroad in order to work and earn money. One of the places they preferred to go was the Ottoman Empire. Montenegrins who came to Istanbul as if its streets were paved with gold worked in physically demanding jobs like watchman, navy and well-sinker. Most of the watchmen working in some villages and ranches in Büyükçekmece in Istanbul were Montenegrin. Village and forest guarding were firstly coming under Montenegrins. Gardening was also a work area demanded by Montenegrins especially by ones from İspeç town of Bar district. After having gone to Istanbul and the neighbouring countries in order to earn their keep, Montenegrins toiled in works of stone, kerb, well etc. as countrymen. Another place where Montenegrins worked most was the coal mines of Ereğli in Zonguldak. These coalminers were working in railroad tunnels in Meadin-i Humayun under a company capitalized by French. Construction of Hejaz railway was another site of labour where Montenegrins were employed. Nearly 450 foreign workers there were composed of Italian and Montenegrins. They laboured in physically demanding works like tunnel driving and rock breaking for railway construction. In this paper, we will touch on the work areas of Montenegrins who were working to earn a living for their families in the Ottoman Empire and we will address their problems and effects of these problems on Ottoman-Montenegrin relations in the light of some archival documents.

Key words: Montenegro, Ottoman Empire, Ereğli Meadin-i Hümayun (Imperial Mines of Ereğli), Montenegrin Workers

Giriş

Osmanlı Devleti'nde yabancı işçilerin istihdamı çok yeni bir mevzu değildir. İşçi olarak çok farklı ülkelerden gelip, Osmanlı sınırları içinde çalışanlar olmuştur. Ama bunun düzenli bir hale gelmesi 19. yüzyıl ilk çeyreğiyle başlamaktadır. Dış ülkelerden gelen insanlar, *taşı toprağı altın* Osmanlı topraklarını mekân edinmişlerdir. Çoğunlukla 19.yy çiçeği burnunda bağımsız balkan devletlerinden Anadolu'ya akın eden işçilerin mekân edindiği bu topraklar, Sırp, Macar, Hırvat, Arnavut, İtalyan, Arnavut ve Karadağlı işçilerin ter döktüğü topraklardır. Demiryolunun yapılmaya başlanmasıyla Anadolu'nun üç köşelerine kadar giden trenler, bir taraftan oralarda inşaatların birer birer yükselmesi ve verimli madenlerin çıkartılarak limanlara taşınması anlamına gelirken, diğer taraftan müthiş bir iş gücü ihtiyacının da beraberinde getirmişti. Abülhamid dönemiyle hız kazanan sanayileşme hamlesi, işgücü ihtiyacını doğururken, ihaleleri alan yabancı devletler, bu madenlerde çalıştırdıkları işçilerle büyük paralar kazanıyorlardı.

Göçün terim olarak “*dinî, iktisadî, siyasî sosyal ve diğer sebeplerden dolayı insan topluluklarının hayatlarının tamamını veya bir bölümünü geçirmek*

üzere bir iskân ünitesinden, bir başkasına yerleşmek suretiyle yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir” tanımlamasını (Akkayan, 1979:21) göz önüne aldığımızda Karadağlıların Osmanlı şehirlerine yaptıkları göçleri iktisadi nedenlere bağlı olarak gerçekleşen işçi göçü şeklinde izah etmemiz mümkündür. O yıllarda kıtlıkla karşı karşıya kalan Karadağ halkı, iş için ve para kazanmak için yurtdışına kaçınılmaz olarak göç etmeye başlamışlardı. Çiftçilik yapabilecekleri geniş tarlaların ve ekilebilir arazilerin çok az olmasının yanında, dağlık ve sarp yamaçların fazlalığı, tarım yapabilmelerini engelliyordu. Hayvancılıksa otlakların durumuna bağlı olarak değişiklik gösteriyordu. Zaten ağır işlerde çalışmanın, tarlada çalışarak, yükleri eve getirmenin kadının görevi olarak görüldüğü Karadağ’da erkek, sadece çobandı ve savaşıydı. Eşkıyalık ve yağma ekonomisinin Karadağ’a hâkim olduğunu ifade eden ünlü yazar *Palairret* bunun nedenini, erkeklerin “*hayvan hırsızlığı*” ve “*silahlı yol eşkıyalığı* yaparken, kadının da çiftçilik yapmasına bağlar. Prens Nikola da 1863 yılında kendisini ziyarete gelen *Vikontes Strangford*’un Karadağlıların eşkıyalık ve hayvan gaspı meseleleri ilgili sorusu üzerine kendisine, bunun kötü niyetten değil sadece yoksulluktan ve sırf alışıl gelmiş yabanilikten kaynaklandığını söylemesi (*Palairret, 2000:168-169*) Karadağ erkeğinin alışkanlıklarını değiştirmenin zorluğunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Hayatı savaş üzerine ayarlayan bu dünya görüşü, daha bebekken Karadağ erkeğinin zihni altyapısına ve zihin kodlarına işleniyordu.

A-Karadağ Erkekleri için “Savaş” Bitti! Şimdi “Çalışma” Zamanı

Karadağ bilindiği gibi 1878 Berlin Antlaşmasıyla bağımsızlığını kazanınca adeta kaderiyle baş başa kalmıştı. Zira artık kendi yağıyla kavrulmak durumundaydı. Geçmiş yılların düşmanlık merkezli yönetim anlayışının aksine, Sultan Abdülhamid ve Prens Nikola’nın dostluk ilişkisinin bir yansıması olarak iki taraf arasında hiç olmadığı kadar iyi ilişkiler tesis edilmişti. Eskiden, “*ezeli düşman*” olarak gördükleri Türklere karşı, yağma faaliyetlerinde bulunan ve yağma ekonomisinin hâkim olduğu Karadağ, artık modern bir devlet olmanın gereklerini yerine getirmek durumdaydı. Artık o, Osmanlı Devleti’ne bağlı bir *vasal* olmaktan çıkmış, diplomatik ilişkilerin başlatıldığı ve büyük devletlerin de tanıdığı bir *devlet* olmuştu (Özcan, 2009a:150). Silahlarını bırakmamışlardı belki ama eskiden düşman addettikleri Arnavutlardan ve Türklere keçi ve koyun gaspının yolu da kapanmıştı. Savaşmayı bir yaşam biçimi olarak gören Karadağ erkeğinin, alışkanlıklarından vazgeçirmek ve çalışmasını beklemek beyhudeydi (*Palairret, 2000:169*). Evine ekmek götürmeyi, çocuklara bakmayı, tarlada çalışmayı “*kadınsı*” gören, böylesi işleri ancak kadınların yapabileceğine inanan bir

zihniyetin kadın algısının “işçi köle” bağlamının dışına çıkmaması gayet normaldi. Bunun içindir ki, Karadağ’da savaşçı olarak doğan erkeklerin çalışması çok onurlu bir davranış olarak görülmezken, Karadağ’a yolu düşen neredeyse bütün yabancıların, Karadağ kadınının ağır işlerde çalıştırıldığı konusu, ortak bir kanaat halini almıştı (Özcan, 2009b:27). Karadağ erkeğinin tek işi, soylarını düşman saldırılarından korumaktı (Coffin, 1908:320). Savaş yoksa işleri “istirahat”etmekti (Mercan, 1996:158-159). Bu durumda Karadağlı erkekler kahvehanelerde oturup kahve tüketmeye başlamışlardır. Yüzyılların tortulaştırdığı bir zihniyetin dönüşümü kolay gözüküyordu. Prens Nikola, erkekleri çalışmaya teşvik ederek, ülkeyi kaldırmaya ve kapalı bir toplum olmaktan çıkarmaya büyük çaba harcıyordu. Fakat şunu da ifade etmek gerekir ki Karadağ halkına bu “kadim” geleneklerini ve silahlarını bıraktırıp zanaat ve tarım aletlerini ellerine vermek toprağı işlettirmek kolay bir hadise değildi. Nikola bu yönden gerçekten Karadağ halkına büyük bir dönüşüm yaşatmış ve onları çalışmaya ve üretmeye sevk etmek için eğitimler getirmişti. Çalışan ve başarılı olan Karadağlıları ödüllendirerek çalışmaya teşvik etmişti. Hatta kendisi Çetine Meydanında eline çekiç almış ve demir döverek örnek olmuştur (Andonyan, 1999: 59).

Diğer taraftan, Karadağ’a gelen seyyahlar, ziyaretçiler ve diplomatlar, Karadağlılara farklı ülkelerin ufkunu açmıştı. Savaşmayı bırakıp maişet derdine düşen Karadağlılar, artık yavaş yavaş yurt dışında çalışma ve evlerine ekmek parası götürme yolunu seçtiler. Gurbet yolunu tuttıkları yerlerden biri Amerika diğeri ise Osmanlı Devleti’ydi. Amerika hem uzak hem de bilinmedik bir yerdi onlar için ama Osmanlı Devleti, yıllarca düşman addettikleri halde, “tebaası” olarak yaşadıkları bir devlettir. Taşı toprağı altın diyerek İstanbul’a gelen Karadağlılar ekseriyetle, *bekçilik, amelelik, kuyumculuk, taşçılık, kaldırımcılık, rençperlik* gibi güç gerektiren işlerde çalışmışlardır.

Tabii Karadağlıların sadece bağımsızlıktan sonra değil, öncesinde de İstanbul’a çalışmaya geldiklerini hatırlatmakta yarar vardır. 1856’da 452, 1858’de 241, 1869’da 442 ve 1874’de ise 239 Karadağlı işçinin İstanbul’un çeşitli semtlerinde muhtelif işlerde çalıştığı bilinmektedir. O dönemlerde Osmanlı Devleti, İstanbul’da çalışan Karadağlıların ailelerini geçindirmelerinin yanında devlete vergilerini ve borçlarını ödeyebilmelerine vesile olduğu için burada çalışmalarında bir sakınca görmüyor ve onlara engel olmuyordu (Palairret, 2000:174). Hakeza Ereğli’deki kömür madenlerinde daha 1840 yılında bir İngiliz şirketiyle işletim sözleşmesi yapıldığında yöre halkı yer altında çalışmaktan kaçınırken, bunun üzerine bu işlerde tecrübeli Karadağ ve Hırvat maden işçileri bölgeye daha o zamanlar gelmiş ve kazmacı olarak sözleşmeli statüsünde çalışmışlardır (Quataert, 2009:94). Dolayısıyla “çalışmayı” tercih eden Karadağ

erkeği için bağımsızlık öncesinde de Osmanlı toprakları müthiş bir ekmek kapısı olmuştur.

Bazen hayvan bakıcısı olarak karşımıza çıkan Karadağlılar bazen de İstinye vapurunda biletçi oluyorlardı (YAHUS, 171/59). İngiliz bankerlerinin Mısır'a göndermek üzere Anadolu'dan toplanan katırlar için 1882 yılında bakıcı olarak tutukları kişi Karadağlıydı. Örneğin (Y.PRK. ZB, 2/15). Yine İstanbul Büyükçekmece'de bazı köylerde ve çiftliklerde bekçi olarak görev yapanların ekseriyeti Karadağlıydı. Orman koruyuculuğu da yapan Karadağlılar (DH.MKT, 17/1482) uzun boyları ve iri yapılarıyla “güvenlik personeli” olma profiline tamı tamına uyuyorlardı. Banka güvenlik görevliliği, popüler işler arasındaydı. Özellikle İstanbul'un zenginleri ve yabancı temsilciler, büyükelçilikler Karadağlıları, iri ve atletik yapıları nedeniyle güvenlik görevlisi olarak istihdam ediyorlardı. Zamanla İstanbul'un en lüks binalarının önünde üniformalı ve hafif silahla görev yapar hale gelecek olan Karadağlılardan daha zor ve ağır işlere talip olanlar da vardı. Liman ve inşaatlarda çalışmak bunlardan birisiydi. (Palairt, 2000:175).

Bahçıvanlık ise Karadağlıların özellikle Bar Kazası İspiç Nahiyesi'nden gelen Karadağlıların rağbet ettikleri iş sahasıydı. Zaten bu yüzden İspiç'te hem Boşnakça hem de Türkçe konuşuluyordu. İspiçlilerin İstanbul'da bahçıvanlık işiyle uğraşmaları, Türkçelerini geliştirmelerine vesile olmuştur (Ahmet Cevdet Paşa, 1991:190). Şemseddin Sami, geçimlerini sağlamak ve para kazanmak için İstanbul'a ve civar ülkelere giden Karadağlıların, ekseriyetle taşçılık, kaldırımcılık, kuyumculuk, rençperlik gibi iş sahalarında çalıştıklarını söyler (Şemseddin Sami, 1891:3636; Mehmed Suphi, 1317:22-23; Ahmet Tefvik,1329:5). Bunun yanında Karadağlıların İstanbul'da rağbet ettiği işler arasında uşaklık, seyislik ve kapıcılık da vardır (Palairt, 2000:175).

Karadağlıların yoğun olarak tercih ettiği işlerden birisi maden işçiliği idi. Kömür madenlerinde zor şartlar altında çalışan ve kazma sallayan maden işçileri, ölümle burun buruna çalışıyorlardı. Maden işçiliğini seçenlerin gittiği yer ise Zonguldak'taki Ereğli kömür madenleriydi. Madenciler üzerine çok nitelikli araştırmalar yapan Tarihçi Donald Quataert, *Ereğli Şirketi Osmaniyesi*'nde çalışan Sırp, İngiliz, Fransız ve Avusturyalı işçilerden bahsederken Karadağlılara değinmeyi de unutmamıştır (Quataert, 2000:82-85). Karadağlılar, Fransız sermayeli Ereğli Şirket-i Osmanî'nin bünyesinde uzun yıllar çalışmışlardır (İHUS, 55/1315-RA045; İHUS, 55/1315ra060). Sayıları yüz elliyi bulan bu tünel işçileri Mart 1898'de çalışmaya başlamışlardı (İHUS, 62/1315L-028). Mesleği kendilerine verilen ruhsat tezkirelerine “amele” olarak işlenen Karadağlı madenciler, zor ve hummalı bir işe girişiyorlardı (İHUS, 82/1318s-21).

Demiryolu inşaatları Karadağlıların bir diğer ilgi gösterdiği iş sahasıydı. Örneğin Hicaz demiryolu yapımında 450 civarında İtalyan ve Karadağlı işçi çalışıyordu. Raylar için yol yapımı tünel açma kaya kırma gibi gerçekten ciddi anlamda bedensel güç gerektiren böylesi zor işlerin yapımında Karadağlıların rolü büyüktü. İstasyon binalarının yapımı, köprü, tünel, kanal gibi inşaatların yapımı, ayrıca kayaların kırılarak ve kesilerek yollar açılması gibi gerçekten zor işlerin yapımında Osmanlı Devleti yabancı işçilere başvurmuştur (Hülagu, 2008:96).

B-Ereğli Kömür Ma'adin-i Hümayunu ve Madencilik Mesleğinde Karadağlılar

Karadağlıların en çok rağbet ettiği iş sahalarından birisi olan maden işçiliği, Osmanlı imparatorluğunda eskilere dayanmaktadır. 1848 yılından sonra, Zonguldak'tan yapılan kömür ticareti Galata sarrafları ile başlamıştı (Alpdündar, 1965:128). Kurtuluş Savaşına kadar birçok ülkenin bu işe giriştiği vakidir. Kömür havzalarında bulunan maden ocakları, yabancı şirketler tarafından kiralanmış ve işletilmiştir. Madenlerde zor şartlar altında çalıştırılan işçilere 2,5-3 kuruş verilmekteydi. Bu ücret ise standartların çok çok altında bir rakamdı. Adeta boğaz tokluğuna kazma sallayan maden işçileri, bin bir türlü problemle de karşı karşıya kalıyorlardı. Nakit yerine, aynı ödemeler yapılıyor sadece giyecek ve yiyecek veriliyordu. Yorgun ve bitap düşen işçilerin göğüs germek zorunda olduğu bir şey daha vardı ki o da hastalıklardı. Temizliğin ve yeterli beslenmenin olmadığı ortamda hastalığın da kol gezmeye başlayacağı tahmin edilebiliyordu (Alpdündar, 1965:128).

Kömür ocaklarında çalıştırılan işçiler /ameleler beş sınıfta istihdam ediliyordu. Bunlar *kazmacı*, *amele*, *ester* (*katır*) ve hayvanlarıyla kömürü aktarım noktasına demiryolu istasyonuna ya da liman gibi aktarım noktalarına götüren nakliye sınıfı, dördüncüsü ocaklar için kullanılan direkleri taşıyanlardı. Bunlara *sütunkeş* denirdi. Beşincisi ise *kayıkçılardı*. Limana bırakılan kömürü, kayıklarıyla başka limanlara taşırlardı. Yaklaşık 3000 kazmacı ve amelenin istihdam edildiği Zonguldak, bu anlamda çok yoğun bir yerdi. Genelde işçilerin büyük çoğunluğu civar kentlerin insanıydı. *Ereğli*, *Hamidiyye*, *Bartın* kazalarından işçiler olup daha çok *Ereğli* ve *Hamidiyye* kazasındaki işçilerin istihdam edildiği görülmektedir (Kastamonu Salnamesi, 1317:305).

Sultan Abdülaziz kömür havzasındaki üretimde belirgin bir düşüş olunca havzaların yönetimini *İdare-i Hassa*'dan almış ve *Bahriye Nezareti*'ne vermiş, başına da Dilaver Paşa'yı getirmişti. Dilaver Paşa 1865 yılında 8 fasıldan ve toplamda 100 maddeden oluşan ve "*Dilaver Paşa Nizamnamesi*" olarak anılan bir

nizamname hazırlatmıştır. Böylece Zonguldak kömür havzası çok daha düzenli olmuş, hem teknik hemde hukuki ve idari açıdan sistematik bir hale dönüşmüştür. Bu nizamnameye göre işçilerin 13-50 yaş arası olması zorunlu hale getirilmiştir (Alpdündar, 1965:128). Köylüler, yine bu nizamnameye göre havzada belirli bir ücret ve nizamiye askerliğinden muaf tutulmak karşılığında, nöbetleşe olarak köylerinden ayrılarak madenlerde çalıştırılacaklardı (Quataert, 2009:42).

Yine o dönemde ihtiyacı karşılamak için yabancı işçi getirme düşüncesi olumlu sonuç vermiştir. Özellikle 18. yüzyıldan sonra Avrupa'daki teknolojik gelişmeler yakından takip edilmeye başlanınca, yapılan teknoloji transferi, kalifiye eleman açığını artırmıştı (Kırpık, 2004: 50). Madencilik mesleğini daha iyi öğrenmek ve öğretmek için bu işi bilen madencilere ihtiyaç olduğundan, meslekte tecrübeli Karadağlılar ve Sırlardan yetişmiş ameleler getirilmiştir. Karadağlı madenciler bir taraftan amele olarak çalışırken diğer taraftan Osmanlı tebaası madencilerin işi öğrenmelerini sağlamışlardır. Ayrıca yine bu nizamnameye göre, işçilerin kalabilecekleri sağlıklı ortamlar oluşturularak, akşam yatıp dinlenebilecekleri daha hijyenik koşullar oluşturulmuştur. Her ne kadar firar eden işçilere fazladan çalışma cezası verilse de daha sonraları sistem biraz daha yumuşatılmıştır.1869 yılında işçilere bir kısım haklar tanınarak, işverenlere sorumluluklar yüklenmiş, kazalara karşı önlem alma zorunluluğu getirilmiştir (Alpdündar, 1965:128). Karadağlı madencilerin bir noktada çalışma koşullarının nasıl olduğuna dair ışık tutan bu bilgiler, Osmanlı Madencilikinin gelişiminin de göstergesi olmuştur.

Osmanlı Devleti 1870–1908 yıllar arasında maden arama imtiyazının büyük bir oranla yabancılara vermişti. %43'lük bir oranla yabancılara verilen bu imtiyaz, 1902–1908 yıllar arasında %75'e kadar varmıştı. 19.yüzyılın sonlarına doğru bu bölgedeki 124 madenin %64'ünün gayrimüslimler tarafından işletiliyor olması dikkat çekicidir. 19. yüzyıl son çeyreği bu noktada ön plana çıkmaktadır (Kırpık, 2004:56). 1914 yılına gelindiğinde Ortadoğu'nun bu en zengin doğal maden kaynağı Zonguldak Ereğli'de yaklaşık 10bin işçi çalışıyordu. Çünkü Balkanlardaki ekonomik buhran kol gezerken Osmanlı Devleti'ndeki bu gelişmeler, can suyu gibi geliyordu. Osmanlı donanmasında buhar gücü kullanımına geçilmiş ve Batı Karadeniz'deki zengin kömür yatakları devletle sözleşme yapan özel girişimciler tarafından işletilmeye başlamasıyla. 19. yüzyıl sonlarına doğru Fransız sermayesiyle kurulan Fransız şirketin yörede faaliyete başlamasıyla kömür madenlerinde çalışan işçi sayısında ve üretimde fevkalade önemli artışlar görülmüştü (Quataert, 1999-2000:82). 1896'da, kömür çıkarma işi Fransız sermayeli *Ereğli Şirket-i Osmaniyesi*'ne ihale edildikten sonra üretimde büyük bir artış sağlanmıştır. Bu Zonguldak'ta kurulan ne ilk ne de son yabancı

şirket olacaktır. Diğer yurtdışı sermayeli şirketler ve Osmanlı şirketlerinin çalışmalarıyla kömür üretiminin 1890'ların sonlarında 200.000 tona ulaştığı belirtilmektedir. Üretim 1911'de 900.000 tonu aşacaktır (Quataert, 1999-2000:83-84).1897 tarihinde yine bu şirket aracılığıyla yapılan liman ve rıhtım inşaatında çeşitli milletlerden işçiler çalıştırılmıştır. Bu inşaatta çalışan 1600 işçiden 807'sinin yabancı olduğu söylenmektedir (Kırpık, 2004:55-56). 15 Ağustos 1887 Tarihinde Ereğli Şirketi'nde çalışan yabancı işçiler ve milliyetleri ise şu şekildedir:

Milliyeti	Sayısı
Karadağlı	296
İtalyan	273
Fransız	124
Avusturyalı	71
Yunan	22
İranlı	11
İngiliz	5
Sırp	1
Belirsiz	4
TOPLAM	807

(Kırpık, 2004:55-56)

Ünlü tarihçi Donald Quataert, 1983 yılında *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire* adlı kitabını hazırlarken İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde (şimdiki Başbakanlık Osmanlı Arşivi) ve Fransız maden şirketini finanse eden (merkezi Paris'te bulunan) *Credit Lyonnais Bankası*'nın arşivlerinde çok önemli belge taramaları yaptığını söylemektedir. Quataert araştırmaları sırasında, Sırbistan, İngiltere, Fransa, Avusturya gibi pek çok ülkenin yanında Karadağ'da Osmanlı topraklarına çalışmak için gelen, genelde erkeklerden oluşan işçi göçüne dair muazzam bulgulara rastladığını ifade etmektedir (1999-2000:83).

Zonguldak köylülerinin, başka şehirlerden gelen maden işçileriyle ve yurtdışından gelen aralarında Karadağlıların da bulunduğu işçilerle birlikte çalışmaları aynı mesaide bulunmaları, çok farklı bir deneyim kazanmalarına ve işi

daha iyi öğrenmelerine yardımcı olmuştu. Bu durum, yani rotasyon uygulaması, bu üç kesim arasında bir iletişimin oluşmasına da neden oluyordu. İşi öğrendikçe daha vasıflı hale geliyorlar ve işin şekli ve ağırlığı ona bağlı olarak hafifliyordu. Yurtdışından getirilen madenciler, tabii ki yerli köylülerden daha fazla ücret alıyorlardı. Ayrıca bu paylaşım, Zonguldaklı maden işçilerinin farklı insanlar ve farklı dünyalarla tanışmalarını sağlıyordu. Sadece onların değil, Karadağlı maden işçileri açısından da olumlu neticeler alınmasını sağlıyordu. Birçok iş tecrübesini paylaşıırken, öte taraftan boş zamanlarında ve aralarda birlikte vakit geçirerek sosyal anlamda bir paylaşım sergiledikleri görülmektedir. Quataert, bu durumun aralarında bir dayanışma ve Osmanlı harmonisinde farklı etnik grupların, renklerin birlikte yaşama örneği sunduklarına değinse de (Quataert, 1999-2000:87) hadise çoğu zaman bu kadar pozitif şekilde gerçekleşmiyordu. Bu çalışma ortamı aralardaki buzları eritti mi bilinmez ama kimi zaman kopma noktasına getirdiğinden ve geçimsizliklerin olduğundan şüphe yoktur. Öyle ki Karadağlılarla Zonguldaklı köylü madenciler arasında silahlı kavgaların dahi yaşandığı vakidir. Ama bütün bunlara rağmen, böylesi hadiseleri genele matuf bilgiler olarak görmek yanlış olacaktır. Sonuçta uzun yıllar Karadağlı madenciler Ereğli’de çalışmaya devam etmişlerdir. Bu süreç içerisinde de iyi ya da kötü burada Osmanlı tebaası maden işçileriyle yaşamayı başarmışlardır.

C-Büyükçekmece’deki Karadağlı Bekçiler ve Korucular Sorunu

Karadağlıların İstanbul’da en yoğun olarak çalıştığı yerlerden birisiydi *Çekmece-i Kebir* (Büyükçekmece). Karadağlılar, Büyükçekmece’ye bağlı köy ve çiftliklerde *bekçilik*, *koruculuk* ve *orman koruyuculuğu* yaparak, hem geçimlerini sağlıyorlar hem de memleketlerine para gönderiyorlardı. İri yapılı ve düzgün vücutlu Karadağlıların bu heybetli görüntüleri, özellikle koruculuk bekçilik ve orman bekçiliği gibi güvenlik işlerinde kendilerine yer bulmalarını sağlamıştır. Fakat Nisan 1888 de alınan bir karar, buradaki Karadağlı işçiler adeta şoka uğratmıştı. Bu karar gereğince Karadağlı bekçi ve korucular teker teker işten atılmaya başlanmıştı (DH.MKT, 11/1504). Bu duruma karşı itirazlar yükselince, işlemin hukuki dayanağının olup olmadığı sorgulanır hale geldi. Aslına bakılırsa görünüşte tasvip edilecek bir uygulama olduğu kesinlikle söylenemezdi. Her şeye rağmen bunun kanuni dayanağının olduğu özellikle vurgulanıyordu (DH.MKT, 1482/17).

Kazada bulunan çiftlik ve köylerdeki Karadağlılar arasında, gelişmelerden fevkalade rahatsız olan ve “*sızlananlar*” durumu derhal Karadağ maslahatgüzarına bildirmişlerdi. Karadağ Prensi Nikola’nın selamıyla gelen ve “*yakinimdir*” dediği

bu kişilerin “*yasadıışı*” denilerek görevden çıkartılmaları, en başta Prens Nikola’ya üzmüştü. Hizmetlerinden ihraçlarına teşebbüs edilmesi üzerine Karadağlı işçiler, konsoloshanelerinden *şimdiye kadar hiçbir vukuatları olmadıklarına ve işe tekrar alınmalarına yönelik tavsiyenameleler*, referans mektupları getirmeye başlamışlardı. (ŞD,1913/47). Peki, bu muamelenin nedeni neydi? Durup dururken iki devlet ilişkilerini olumsuz etkileyecek böylesi bir işe neden girişilmişti? Bunun nedeni hiç şüphesiz yeni çıkan *Vilayet Nizamnamesinden* ileri geliyordu. Bu vilayet nizamnamesinin 56. maddesi ve *Usul Muhâkemâtı Cezâiye Kanunu*’nun 9. maddeleri ahkâmınca köy bekçileri ile, idaresi devlete ait olan ormanların korucuları, adliye ve zabıta ile ilgili hususlarda polis memurları sorumlu oldukları için, bu vazifelerin ecnebi tebaaya verilmesinin “*caiz olmayacağı*” belirtilmiştir. Karadağ maslahatgüzarının olaya müdahil olmasına da pek bir anlam verilmemişti. Zira bekçi ve korucuların istihdamı ile ilgili hususlar işçilerinin meselesi olduğu bu nedenle konsolosların bu şekilde müdahaleye hak ve salahiyetleri olmadığı hatırlatılmıştı. Bu nizamname gereği, bu gibi işlerde istihdam olunan ecnebilerin ihraç edilerek, yerlerine Osmanlı tebaasından uygun kişilerin yerleştirilmesi öngörülmüştü (DH.MKT, 1482/17). 1888 yılının sonuna kadar, buralarda çalışan ecnebi görevliler teker teker işten çıkartılmış görevlerine son verilmişti. Son iki Karadağlı bekçi ve korucunun da istihkakları verilerek işten çıkarılmalarıyla, bekçi ya da korucu olarak çalışan Karadağlı kalmamıştı (DH.MKT,1571/90).

Karadağlıları endişelendiren bir diğer husus, ise “*sürgün*”dür. Bu uygulama “*acaba sürgün mü ediliyoruz?*” düşüncesini akıllara getirmiştir. Karadağlıların işten çıkartılmalarını yanlış algılamaları ve sanki Büyükçekmece’den sürgün ediliyormuş gibi bir kanaate varmaları üzerine Karadağ Dersaadet maslahatgüzarı harekete geçerek bunun ne anlama geldiğini hükümete sormuştu. Çünkü Çatalca livasında, Karadağlıların buldukları mahalleri terk etmeleri yönünde emirverildiği şayiası yayılmıştı (DH.MKT, 1510/11). Aynı şekilde Küçükçekmece kaymakamlığında da Karadağlı işçilerin kendilerinin “*sürüldüğünü*” iddia etmeleri (DH.MKT, 1504/11) durumun vahametini ortaya koyuyordu. Olayın muhataplarından Çatalca mutasarrıflığından yapılan açıklamada, sürgününün söz konusu olmadığı ve Karadağlıların Büyükçekmece ve civarında oturmaya devam edebilecekleri, sadece bekçilik ve koruculuk görevlerine son verildiği belirtiliyordu. Hiç kimsenin tabiiyetine bakılarak yaşadıkları yerden uzaklaştırmanın söz konusu olmadığına vurgu yapılıyordu (DH.MKT, 1500/37). Ayrıca kontratlarıyla bazı köylülerin hususi hizmetlerde buldukları ve bu durumda söz konusu nizamname hükmünün, bu kontratların süresi doluncaya kadar hizmetlerini yerine getirmeleri onlar için çok daha iyi olacaktı. Kanuna karşı gelmedikleri halde karşı karşıya kaldıkları bu zarar ve ziyanın talep olunacağı da

göz önünde bulundurulursa, kime hizmet için kontrat imzalandırsa o kişilere bu meselenin izah edilmesi de gerekiyordu. Aksi takdirde, olay farklı bir boyut daha kazanabilirdi (DH.MKT, 1510/11). Haziran ayında yapılan bir başka açıklamada bu kez bu dört kazada “*Kaza-i Erbaa*”da oturan Karadağlılardan temettü vergisi alınmamasına karar verilerek teskin edilmeye çalışılmış ve bu görev sonlandırma işleminin kanun gereği olduğu vurgusu yinelenmiştir (DH.MKT,1513/48). Ama ileride daha detaylı göreceğimiz gibi, Karadağlılar özellikle yabancı okulların ve konsoloslukların bekçiliğini yapmaya devam edeceklerdir.

Bu kanun acaba Karadağ vatandaşı Boşnak ve Arnavut Müslümanlara uygulanmış mıdır? Yaptığımız araştırmalardan uygulanmadığı sonucuna varmaktayız. Ama bununla ilgili kesin kanı oluşturabilecek deliller de çok değildir. Mesela Haydarpaşa’da ki Anadolu Osmanlı Demiryolu Kumpanyasında bekçi olarak görev yapan bekçibaşı Ömer vardır. Bu bekçi, I. Dünya Savaşı sırasında orada çalışmış daha sonra ise Osmanlı hükümeti tarafından, Osmanlı vatandaşlığına kabul edilmiştir (DH.İ.UM, 29/-3/27). Robert Koleji’nde bekçi olarak çalışan Süleyman Yakub Çekiç isimli şahıs, Karadağ’ın Bar kasabasındandır. Karadağ’ın Adriyatik Denizi kenarında bulunan Bar Kasabası, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı yerlerden birisidir. Savaş müddetince görevini yapan bekçi Süleyman Yakup, savaşın bitmesine yakın, memleketi Bar’a gitmesine müsaade edilmiştir (DHEUM.5.Şb, 70/8). Arnavutköy Amerikan Mektebi bekçisi yine bir Karadağlıydı. 1917 yılında memleketine dönmesine izin verilen Lukiç Kola adındaki bekçinin (HR.SYS, 2134/42) bir Ortodoks Hıristiyan olması, Müslüman olanlara ayrıcalık tanınıyor gibi bir genelleme yapmamızı zorlaştırmaktadır.

D-Karadağ Erkeğinin Vazgeçilmezi: Silah

Karadağlı işçilerin, çalışırken vazgeçemedikleri şey silahlarıydı. Silahlarını taşıyarak gezme adetlerinde ısrarcı olmaları, sisteme karşı daha asi ve umarsız olmalarına yol açıyor bu da çeşitli suçları tetikliyordu. Fazla kaçırılan içkinin neden olduğu ve neticesinde silahların konuştuğu olaylarda kontrol mekanizması güçleşiyordu. Bu hadiseler içkiyi fazla kaçırın Karadağlı bir işçinin elinde ve belindeki silahla sağa sola saldırması şeklinde tezahür edebiliyordu. Nitekim 1891’de Bilecik’teki demiryolu inşaatında çalışan işçilerden üç İtalyan amele, alınan habere göre ağır şekilde yaralanmıştı. Bunun eşkiya saldırı sonucu meydana geldiği sanılıyordu. Fakat gerçek çok geçmeden ortaya çıkmış, Karadağlı demiryolu işçilerinin sarhoş halde İtalyan işçilere saldırdıkları ve bunun neticesinde çıkan kavgada işçilerin yaralandığı anlaşılmıştı (DH.MKT, 1844/36).

Uşak demiryolunda çalışan Karadağlılar *Bilecik*'dekilerden çok farklı değildi. Bu kez kendileri gibi demiryolunda çalışan Kürtlerle kavga etmişlerdi. 1896 yılı Mayıs ayında gerçekleşen olayda, *Aleksi Marko* isimli Karadağlı ölürken, diğer üç Karadağlı da yaralanmıştı. Tedavi için derhal hastaneye kaldırılan Karadağlıların durumu Hariciye Nazırlığına iletilmiş ve Karadağ maslahatgüzarlığıyla irtibata geçilmişti (BEO, 804/60271).

Gerçekten küçük gibi görünen böylesi anlaşmazlıkları çözmek söz konusu Karadağlılar olduğunda girift bir problem haline geliyor ve bir paradoksa dönüşebiliyordu. İşin zorlaşmasına ve çok daha ilginç hale gelmesine yol açan şey ise Karadağlı demiryolu işçilerinin yanlarından hiç eksik etmedikleri silahlarıydı. Zira silah onlar için erkekliğin sembolü ve vazgeçilmeziydi. Doğduklarından itibaren silahla büyütülürlerdi. Erkek çocuğu onlar için “*ağzında kurşun dilinde barut*” tadıyla doğuyor, yattıkları beşiğe silah koyuluyordu. Hatta silaha bebektikten itibaren aşinalık kazansın diye damaklarına daha kundaktayken barut sürüldüğü söyleniyordu. Savaşçı olarak yetiştirilen çocukların ellerine, en başlıca vazifesine, “*savaşmaya*” alışmaları için silahlar veriliyordu (Trevor, 1913:47). Dolayısıyla çalışırken dahi silahlarını yanlarında bulunduruyorlardı. Bu da incir çekirdeğini doldurmayacak küçük tartışmaların büyüüp bir sarmal haline dönüşmesine ve silaha davranmakla sonuçlanan kavgalara yol açıyordu. İzmir-Manisa-Alaşehir demiryolu hattında çalışan Karadağlılar örneğinde olduğu gibi yanlarından eksik etmedikleri silah, doğal olarak ölümle sonuçlanan çatışmaların çıkmasını kolaylaştırıyordu.

Bu tatsız hadise üzerine 1896 yılında, Karadağlıların elinde bulunan silahların toplatılarak, her hangi bir olaya mahal verilmemesi yetkililere bildirilmişti. İzmir-Manisa- Alaşehir demiryolu hattındaki meselenin araştırılması için bölgeye gönderilen *Süvari Yüzbaşı Mehmet Rifat*, hazırladığı raporda ilginç detaylar vermiştir. Hattın inşaatında sadece Karadağlıların değil Arnavutlar, Kürtler, İtalyanlar ve Türklerin de çalıştığını ifade etmiştir. İtalyan işçilerin çok “*korkak*” olduğunu, gündüzleri işleriyle meşgul olduklarını ve geceleri barakalarından dışarı çıkmadıklarını söyleyen Mehmet Rifat, bu nedenle İtalyan işçilerde taşkınlık vakası görülmediğini ifade etmiştir. “*Kendi tebaamızdan*” diye bahsettiği Türk, Arnavut ve Kürtlere gelince, bunların Osmanlı tebaası olduğu için her ne emir ve talimat veriliyorsa yerine getirdiklerini ve devlete karşı saygılı ve itaatli olduklarından, reddetmeyip kabul ettiklerini vurgulamıştır (BEO, 835/62595).

“*Yalnız Karadağlılardan biraz şüphe olunmaktadır*” diyerek sözlerine devam eden Mehmet Rifat, bunun nedenini de hattın, on dördüncü, on altıncı,

yirminci ve yirmi birinci kilometrelerinde bulunan mültezimlerin yanlarına aldıkları Karadağlı kavasların hal ve tavırlarına bağlamıştır. Hat boyunca bu şekilde 5 ya da 6 kavastan bahsedilmekteydi. Eşkivalık yapan bu işçiler, bazı mültezimler tarafından korunuyordu. Hepsinin neredeyse bellerinde birer ikişer rovelver, kama, bıçak bulunmaktaydı ve aleni olarak o şekilde geziyorlardı. Devriyeler rastlasa ve Karadağlı bu işçilere “*gelin silahlarınızı teslim edin!*” dese, “*ben filan kişinin kanlısıyım silah veremem!*” şeklinde cevap alıyorlardı. On altıncı ve yirminci kilometrelerdeki Karadağlı kavaslar, bir araya gelerek bazı günler yol üzerinde bağırarak birer el tabanca atmaları üzerine o civarda bulunan Jandarma nazırı derhal olay yerine gitmiş ve olaya müdahale etmiştir. “*Niçin silah atıyorsunuz? Yasak değil midir?*” diye sorarak silahlarını teslim etmelerini emretmiştir. Silahlarını vermeyi reddeden Karadağlılar, “*yanıma gelme*” diyerek silahlarına davranmışlardır. Durum, bu raporu yazan Mehmet Rıfat’a bildirilince o da derhal çavuş ve askerlerle desteğe gitmiştir. Onlara da direnen ve silahlarını vermeyi reddeden Karadağlılar, teslim olmak şöyle dursun, onlara da kafa tutmuşlardır. Durumu kurtarmak için “*idare-i kelam*” yapan Mehmet Rıfat sonunda silahları teslim almayacaklarını ve bir daha böyle adaletsizlikte bulunmamalarına yönelik birkaç nasihat dolu birkaç söz kullanarak olayı yatıştırmıştır (BEO, 835/62595).

Velhasıl silahlarını vermeyen Karadağlı işçilerin yaptıkları yanlarına kar mı kalacaktı? Mehmet Rıfat’ın teklifi, Karadağlı işçilerin tamamen “*kaldırılmasıdır*”. Bütünü kaldırılmalarına şartlar elvermiyorsa, o halde hiç olmazsa yalnız tabanca, bıçak, kama gibi ateşli, kesici ve delici silahların üzerlerinde bulunmalarının engellenmesidir. Buna riayet etmeyen işine son verilmesi gibi bir yaptırımın uygulanması gerektiğini belirten Mehmet Rıfat, yerlerine iade ve teslim olunmak şartıyla silahlarının teslim alınması hususunda Karadağ elçiliği tarafına kumpanya direktörü vasıtasıyla yazı yazılmasını önermiş, ancak bu şekilde bir çözüme ulaşılabileceğini belirtmiştir. Bu fevkalade önemli tespitler ve rapor üzerine, Serasker Rıza Paşa da yazdığı yazıda silahların mahalli idarenin tespit ettiği bir yerde muhafaza edilmesini istemiş ve böyle üzücü hadiselerle mahal verilmemesi için silahların toplatılmasına karar vermiştir (BEO, 835/62595).

Yönetimin bu şekilde bir karar alması yersiz değildi. İlki 1853 olmak üzere çeşitli defalar ölümlü olaylara karışan Karadağlı madencilerden söz edebiliriz. 1853 yılında Ereğli Kömür Madeni işçilerinden Sava’nın oğlu *Hırvat Pero*, *Bolu Akçaşehirli Tahir* adında bir şahsı katletmişti (A.MKT.NZD, 84/55). Yine 1913 yılında bir öldürme vakasına karışıp bunun sonucunda da kürek cezasına mahkûm olan Karadağlı amele *Markoviç* hadisesi (DH.H, 67/68), bize Karadağlı işçilerin silahsızlandırılma kararının ne derece haklı gerekçesi olduğunu göstermektedir.

Ama şunu da unutmamak gerekir ki Karadağlı amele Markoviç'in yine ameleden Erzincanlı Tahir'i öldürdüğü ve bunun sonucunda kürek cezasına çarptırıldığı dönem, 1913 yani İkinci Balkan Harbi'nin olduğu dönemdedir. İki devletin fiilen bir biriyle savaşmadığı ama Bulgaristan'a karşı savaştığı bir dönemdir.

Gerçekten bir ötekileştirme, dışlama ve kendinden olmayanı yok sayma gibi bir durum var mıydı? Bunun izlerini, milliyetçiliğin alevlendiği İttihat ve Terakki yönetiminde zaman zaman gördük. Lakin burada salt bir dışlama ve etnik anlamda ötekileştirmeden ziyade, Osmanlı hükümeti, *silahlılığı* bir yaşam biçimi olarak benimseyen Karadağlıların, toplumsal bir kriz anında, vereceği agresif tepkilerden çekiniyordu. Bu önlemleri masum bir güvenlik tedbiri olarak da görmek mümkündür. Bir taraftan, konuya “*kendi ekmeğinin derdinde olan ve ekmeğini taştan çıkaran emekçiler*” algısı diğer taraftan da “*hem onlara karşı savaşıp hem onları beslemek tezatlığı*” gibi iki farklı düşünce, dönemin toz duman siyasi ortamı göz önünde bulundurulursa çok da yersiz ve nedensiz değildir. Silahlı ecnebi bekçi ve koruculara karşı tavır 1912 yılında Balkan savaşının yaşandığı sırada kendisini daha bariz bir şekilde göstermişti. Nafia Nazırlığı Rıhtım kumpanyası tarafından rıhtım üzerinde güvenlik için görevlendirilen silahlı Hırvat ve Karadağlı bekçilerin mevcudiyetinden rahatsız olmuş, işleri engellenmişti (BEO,656/49170). Fakat aslında bu, savaş dönemine özel bir tutum değildi. Savaş öncesinde de Mayıs 1909'da yayınlanan bir talimatta apartman ve benzeri yerlerde bekçilik görevi yapan Karadağlıların silah taşıma şartları tek tek belirlenmişti (ZB, 602/63). Osmanlı hükümetinin Karadağlı işçilere karşı temkinli ve tedbirli bir tutum takınmasında, onların silaha olan düşkünlüklerinin çoğu zaman sonucu ölümlerle biten kazalara kavgalara ve çatışmalara neden olmasıydı.

1917 yılında Karadağ'ın, Osmanlı vatandaşlarını tutuklaması üzerine, Osmanlı Devleti Şubat 1917'de misliyle karşılık “*Mukabele-i bilmis!*” vererek 35 Karadağlıyı tutuklamıştı. Tutuklanan Karadağlılar arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin baş şebenderlik kavası *Zeynel*, İtalya sefaretî bekçisi *Paulo Marco* ve Fransız sefaretî bekçisi *Andria Lula* da vardı. Bu hadise ABD'nin dikkatini çekmiş ve derhal İstanbul'daki elçisi kanalıyla bir muhtıra vermişti. Bu muhturada ismi zikredilen elçilik görevlilerinin derhal serbest bırakılması, diğerlerinin de tutuklanma sebeplerinin ABD makamlarına açıklanması isteniyordu (HR.SYS, 2148/12). I. Dünya Savaşı'nın bütün hızıyla devam ettiği sırada, gerçekleşen bu tutuklamalar, Karadağlı işçilerin, devletlerarası ilişkilerde koz olarak kullanıldığının da bir göstergesi olmuştur.

Yüzyılın sonunda yoğunlaşan bu işçi göçü, bir kısım sosyal travmaları da beraberinde getirmiştir. Gittikleri yerlerde farklı din, kültür ve çevreyle karşılaşan

Karadağlılar, sahip oldukları sosyal yapının kendilerine uyguladığı baskı nedeniyle, zaman zaman uyuşmazlık ve anlaşmazlıklara düşmüşlerdir. Karadağlıların Osmanlı topraklarında işçilik serüveni özellikle İstanbul'da dolgun ücretlerle iyi noktaya gelebiliyordu. Fakat çoğunun içki ve kumar nedeniyle aldıkları dolgun ücretlerinde hayrını görmediği anlaşılıyordu. Bu önemli sorunun farkına varan Karadağ devleti, bunu engellemek için işçilerin başına birer “*kaptan*” görevlendirmiş ve uygunsuz davranışları önlemeye çalışmıştır (Palairat, 2000:175).

E-Karadağlı İşçilerden Alınan Temettü Vergisi Meselesi

Temettü Osmanlı Devleti'nde ticaret, sanat, meslek erbabının senelik gelirleri üzerinden alınan bir vergi için kullanılan tabirdir. Karadağlılar Berlin Antlaşması'nın maddeleri gereğince Karadağ tebaasının Osmanlı tebaası gibi telakki edilmesi lazım geleceğinden Karadağlılar temettü vergisine dâhil edilmişti. Eskiden yabancılardan alınmıyordu ama yabancıların Osmanlı topraklarında yerleşmeye başlamasına izin verilmesi ve ticaret yaparak mal mülk edinmesi üzerine onlardan da alınmaya başlanmıştı. 1885 yılında %5 oranında alınan bu vergi, 1907 yılında çıkarılan bir nizamname ile vilayet liva kaza merkezlerinde ve nüfusu iki binden çok olan yerlerdeki ticaret sanat ve hırfet erbabından iki taksit şeklinde alınacağı belirtilmiştir. Buna göre temettü vergisi, *işbaşı*, *amele* ve sairlerden *10 kuruştan 250 kuruşa* kadar alınmaktaydı. Kereste odun ve kömür ameleleri ve seyyar esnaflar *10 kuruştan 50 kuruşa* kadar temettü vergisi veriyorlardı (Pakalın, 1983:453-455). 750 kuruştan 5000 kuruşa kadar temettü vergisi ödeyen bankerler ve tacirler düşünüldüğünde işçilerin verdiği verginin, çok cüzi bir miktar olduğu görülüyordu. Bu vergi yine de Karadağlıları endişelendiriyordu. Aynı bir devlet olmalarına rağmen Karadağlılardan temettü vergisi alınmaya devam edilecek miydi? Esas soru buydu. Vardar'da demiryolu hattında çalışan Karadağlılar kendilerinin temettü vergisinden muaf tutulmalarını istemişler ve bu isteklerini çeşitli seferler Karadağ'ın Dersaadet maslahatgüzarı Mitar Bakiç kanalıyla Osmanlı Hükümetine iletmışlerdi (İ.HR, 342/1311/M-23). “*Karadağlı amelenin cümlesi ancak bin nefer raddesindedir*” diyorlardı. Ayrıca Karadağ ameleleri *fukaradandı*. Bu nedenle söz konusu amelelerin hepsinin geçici dahi olsa bu temettü vergisinden aflarını, doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid'in merhametine ve onun engin hoşgörüsüne müracaat ederek istirham ediyorlardı. Tıpkı Karadağ'daki Osmanlı tebaasından emlak vergisinden başka hiçbir vergi alınmadığı gibi, kendilerine de Osmanlı Devleti'nin aynı şekilde muamele etmesini istiyorlardı (Y.PRK.BŞK, 32/51). Kazandıkları para çok fazla bir şey tutmuyordu. Onlara göre bu kârı kediye yüklemek gibi bir şeydi. Dolayısıyla temettü vergisine

itiraz edilmesinin çok önemli ve sağlam dayanakları vardı. Sonunda Karadağlıların temettü vergisinden tamamen muaf tutulmasalar da tahsili bir sonraki dönemlere ertelenerek kriz aşılmıştır. Böylece bir müddet daha vergi meselesi ötelenmiş oldu.

1894 yılında Dersaadette tüccar ve işbaşı olanlardan başka, şurada burada amelelik ve bekçi ve bahçıvanlık gibi hizmetlerde bulunan Karadağlılar, taşocaklarında çalışmakta olanlar hariç 226 kişiydi. Karadağlı tüccardan ve işbaşı olanlardan, Memalik-i Şahâne’de muvakkaten ikametle çalışan 300-400 kişiden ve muhtaç durumda olup eskiden beri Osmanlı Devleti’ne gelip giden Karadağlılardan söz konusu bu vergi alınmayacaktı. 1894 yılının ortalarında alınan bu Meclis-i Mahsusa kararında, bütün bakanların imzaları ve mühürleri vardı (İ.HR., 344/1311/Za-08; BEO, 407/30502). O yıl tekrar tahsili ertelenen temettü vergisinin (BEO, 438/32805), 1897 yılında benzer bir kararla tekrar ertelenmesi yinelenmiştir. O yıllarda padişahın iradesine aykırı olarak, toplandığı iddia edilen temettü vergisi veremeyenlere *mürur tezkiresinin* verilmediği yönündeki iddialar, dikkate değermişti. Karadağ hükümeti, maslahatgüzarı kanalıyla bu muamelenin derhal men edilmesini istemişti. Maslahatgüzarın, dersaadette çalışan Karadağlılardan usulünce alınacak esnaf vergisine sözü yoktu. Onun demek istediği 300-400 kişilik *muhtaç gurubundan* amele olarak çalışanlardan, bu yeni nizamname yürürlüğe girmeden, bahsi geçen verginin tahsilinin ertelenmesinin iyi olacağıydı (BEO, 895/67124). Ayrıca diplomatik girişimlere devam eden Karadağ, temettü vergisinin Ereğli Kömür madeninde çalışan Karadağlı ameleden de *Patent Nizamnamesi* yürürlüğe girinceye kadar, alınmaması istirhamında bulunmuştur (BEO, 986/73915). Yine 1899 yılında da Karadağlılardan bu verginin alınıp alınmayacağı sorunu gündeme gelmiş ise de alınmaması yönünde karar verilmiştir (DH.MKT, 2183/121). Fakat Karadağ tebaası tercüman ve misakçıları ahitname gereği temettü vergisini vermekle yükümlü sayılmışlardı. Ameleden olan Karadağlılardan ise söz konusu *Patent Nizamnamesi* uygulamaya konuncaya kadar geçici olarak bu vergi talep edilmeyecekti (DH.MKT, 1252/58).

F-Ruhsatsız Çalışan Karadağlılar Sorunu

Karadağlı işçilerin çalıştırılması konusunda yapılan uygunsuzluklardan ve ortaya çıkan sorunlar arasında izinsiz çalıştırılma meselesi ön planda geliyordu. Bu konuda nasıl bir tedbir alınacağı da bilinmiyordu açıkçası. Hükümet derhal harekete geçerek 1897 yılında özellikle İzmit’te Hereke Fabrika-i Hümayun’u civarındaki bazı yerleri sahiplerinden kiralarak kaçtıkları taş ocaklarından taş ihraç edenleri takibe almıştı. Bu kişilerin çalıştırdığı İtalyan ve Karadağlı işçilerin yasadışı çalıştırıldıkları anlaşılmıştı. Yasadıslığın nedeni böylesi bir istihdam için

mahalli hükümetten izin alma şartı olmasına rağmen bu yükümlüğü yerine getirmemeleriydi (BEO, 943/70665). Ruhsatsız çalıştırılan işçilerle ilgili olarak tedbir alınmasına ihtiyaç vardı

Zonguldak mevkiinde yabancı işçilerin mevcudu 1897 yılında Hamidiye kaymakamlığı ile yapılan yazışmalar neticesi şu şekilde olduğu tespit edilmiştir. 64 Yunanlı, 66 Fransız, 30 İtalyan, 100 Avusturya ve Karadağlı olmak üzere toplamda 260 yabancı işçi çalışmaktaydı. Bunlardan 132'si sair mevkilerde ve 128'i de perakende suretiyle kumpanya ve liman ocaklarında çalışıyordu. Hepsinin de pasaportu ve mürur tezkiresi mevcuttu. Amele çalıştırma ile ilgili *nizamnamenin* birinci maddesi gereğince, Dersaadet'e gelen bir ecnebi, Şehremanetine ve Zaptiye Nezaretine, taşralarda ise taşra hükümetlerine müracaatla izin almadıkça her ne için olursa olsun amele namıyla ya da başka bir sıfatla Osmanlı topraklarında çalışamayacaktı (BEO, 971/72764).

Amele Tahririne Mahsus Nizamname 1888 yılında yayınlanmıştır ve sekiz maddeden oluşmaktaydı. Resmî izin almadan işçi çalıştırılması yasaklanmıştı. Ayrıca bu nizamnameyle zorunlu çalışma ve angaryanın önüne geçilmeye çalışılmış, işverenlerin işçiler üzerinde baskı yolu ile cevri hizmet sözleşmesi yapmalarının önü kapatılmıştı. Bunun yanında nizamname, ancak idarenin nezareti altında yapılabilecek sözleşmeyle ilgili bazı tedbirler getiriyordu. *Birinci maddede* Dersaadete ve Bilâd-i Selase (İstanbul- Bursa ve Selanik) kaymakamlık ve zaptiye nezaretinden taşrada ise mahalli hükümetlerden resmi izin belgesi alınmadıkça, Osmanlı topraklarında işçi adıyla veya başka bir ad altında insan çalıştırmasının tamamen yasak olduğu ifade ediliyordu. Fakat bina inşaatında ve bağ ve bahçelerde ve çiftliklerde izin alınmaksızın alelade istihdam olunan işçilerin, bu Nizamname hükümlerinden muaf olduğu belirtilmekteydi. *Altı ve yedinci* maddelerde izinsiz işçi çalıştırılanların ve çalıştırılmasına vesile olanların veya ihmali olan memurların bir aydan üç aya kadar hapsedilebileceğine de dikkat çekilmiştir (Özdemir, 1998:886-904).

G-Ereğli'de Karadağlı Madenciler Krizi ve Krizin Aşılmasında Sultan Abdülhamid Faktörü

1897 yılı ağustos ayında Ereğli'deki Karadağlı maden işçilerinin kavga çıkardıkları haberleri İstanbul'u huzursuz etmişti. Bab-ı Ali olayların nedenini sorgularken ani bir kararla Karadağlı madencilerin oradan alınarak memleketlerine gönderilmeleri talimatını vermişti. *Şeref-resan Vapuru* ile İstanbul'a getirilen 200 Karadağlı maden işçisi, gemiden dahi indirilmeden doğrudan memleketlerine

gönderilecekti (BEO, 994/74535; İ.HUS, 55/1315- Ra060). Ereğli Meadin-i Hümayunu demiryolu tüneline çalışan Karadağlı işçilerin buradan da memleketlerine gönderilmeleri düşüncesi, iki ülke arasında başlı başına bir kriz nedeni olabileceğinden, bununla ilgili yazışmalar derhal başlatılmıştı. Bu kapsamda Karadağ sefirinin bilgilendirilmesi için Hariciye Nezaretine yazı yazılmıştı (İ.HUS, 55/1315/Ra045). Karadağ maslahatgüzarı Mitar Bakiç, işçilerin bu şekilde memleketlerine gönderilmesinin mümkün olmayacağını, kaldı ki hepsinin birden suçlu olamayacağını söylüyordu. Birkaç Karadağlı amelinin yaptığı uygunsuz davranışın bütün Karadağlılara mal etmenin yanlışlığına vurgu yaparak, kavgayı ilk çıkarıcılar ve tahrik edip yönlendirenlerin tespit edilerek cezalandırılmasının daha doğru bir yaklaşım olacağını ısrarla vurguluyordu. Öte taraftan, aç ve sefil halde 200 kişinin gemide tutulması (BEO, 994/74535; İ.HUS, 55/1315/Ra060), iki ülke ilişkilerine çok da yardımcı olmuyordu. Ayrıca Prens Nikola'nın bu durumdan fevkalade *teessür duyacağını* da belirten Bakiç, eğer bu işçilerin hepsi sınır dışı edilirse, aynıyle mukabelede bulunulacağını ve Karadağ'da çalışan Osmanlı tebaası işçilerin sınır dışı edileceği uyarısında bulunarak (Y.A.HUS, 375/74), aba altından sopa göstermeyi de ihmal etmiyordu.

Abdülhamid de olaya itidalli yaklaşıyordu. Yıldız Sarayı'nda başkâtibi Tahsin Paşa'ya yazdırdığı iradede, konunun hassasiyeti seziliyordu. Bu insanların mağduriyeti bir yana bu hadisenin "*Prens hazretlerinin teessürüne mucib olacağı*" düşüncesi (İ.HUS, 55/60), 200 Karadağlı'nın topyekûn memleketlerine gönderilmesi kararından geri dönülmesi için yeterli bir nedendi. Sultan Abdülhamid'in Karadağlıların bu taşkınlıklarına ve hırçınlıklarına geçimsizliklerine karşı, tutumuna baktığımızda, çok soğukkanlı bir tutum sezilmektedir. Abdülhamid, Karadağlı amelelere uygulanabilecek herhangi bir sert yaptırımın, iyi ilişkiler içinde olduğu Prens Nikola'yı "*üzeceğini*" düşünmektedir. 1897 yılında Karadağlı maden işçilerin Ereğli'de kavga etmeleri üzerine bölgeden uzaklaştırılması teklif edilince Sultan Abdülhamid, böyle bir şeyin "*Prens hazretlerinin teessürünü mûcib olacağı*" düşüncesiyle, top yekûn cezalandırmak yerine sadece olayı çıkarıcı kişiler hakkında işlem yapılmasıyla yetinilmesini istemişti (İHUS, 55/1315RA060). Burada da II. Abdülhamid, Karadağ politikasının bir parçası olan Prens Nikola ile iyi geçinme siyasetinde, Karadağlı işçiler önemli bir argüman olduğu çok net bir şekilde görülür.

Karadağ maslahatgüzarı Mitar Bakiç'in çabaları ve Sultan Abülhamid'in itidalli yaklaşımı, sorunun çözülmesini sağlamıştı. Bu süreçte gemideki işçilere ihtiyaçları olan yiyecek ve içecek verilmiş, ihtiyaçları karşılanmıştır (BEO, 994/74535). İçlerinden 85 kişinin davranışları ve tavırları güvenlik güçlerinin dikkatini çekmiş ve onlar hakkında, bütün bu diplomatik girişimlere rağmen gerekenin yapılacağı hatırlatılmıştı (BEO, 996/74697). İşçilerden bir kısmı

Ereğli'ye vardıklarında, iş bulma sorunuyla karşı karşıya kaldıkları için İstanbul'a geri dönmek ve orada çalışmak istemişlerdi. İstanbul'a sırf bu nedenle dönüş yapan 150 civarında Karadağlı amele, Sultan Abdülhamid'in özel izni, *müsaade-i seniyye* ile Ereğli'ye tekrar gitmişler ve işbaşı yapmışlardır (BEO, 1086/81435).

1899 Nisan ayı itibariyle Ereğli ve Zonguldak'ta 161 Karadağlı amele bulunuyordu (BEO, 1296/97152). Bu sayı Sultan Abdülhamid'in Karadağlı amelelerin, Ereğli Meadin-i Hümayun'a girmelerine müsaade edilmesine yönelik yazısı nedeniyle gitgide artıyordu (İ.HUS, 74/1316/Z-19). Bu doğrultuda, işleyen 150 nefer Karadağlı ameleden, "*mütebâkisinin de imrârına*" izin veriliyordu (BEO, 1299/97366). Zira daha önce bu madende çalışan fakat çeşitli nedenlerden dolayı bir kısmı Romanya başta olmak üzere farklı yerlere giden Karadağlı işçilerin, Ereğli'ye dönmelerine izin verilmişti (BEO, 1299/97372).

Ereğli, Kozlu ve Zonguldak madenlerinde çalışma konusunda Karadağlıların ayrıcalığı vardı adeta. Sultan Abdülhamid, Karadağ Prensi Nikola ile dostluğunun hatırına binaen, onların çalışma izinleri konusunda çok sıkıntı çıkardığı söylenemezdi. Madenlerde çalışmak isteyen yabancılara Karadağlı değilse, öyle kolay kolay izin verilmiyordu. Karadağlılar haricindekilere, Nezaretin haberi olmaksızın mürur tezkiresi verilmiyordu (DH.MKT, 2290/39). Karadağlı amelelerden, Ereğli'ye gideceklere mürur tezkiresi verilmesi, "*irade-i seniyye-i cenab-i hilafetpenahi*" gereği idi (DH.MKT, 722/32).

1903 yılına gelindiğinde Karadağlıların "*amele*" sıfatıyla mürur tezkiresi alma ayrıcalıkları devam etmişti. Başka tebaadan olanların mürur tezkireleri iptal edilerek işten men edildiği bile olmuştu. Kömür madeninde çalışmak için Karadağlı olmak yetmiyordu. Mürur tezkiresinde "*amele*" sıfatının işlenmesi gerekiyordu. Bu sığata sahip olmayan Karadağlılarda işten men edilebiliyordu (DH.MKT, 722/32). Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşı arifesinde 1910 yılında, savaş rüzgârları eserken askere çağrılan Osmanlı tebaasından olup Zonguldak, Ereğli ve Kozlu'da amele olarak çalışan kimi işçiler, askere gitmemek için kendilerini *Karadağ tebaasındanmış gibi* göstererek askerlikten kurtulmaya çalışıyorlardı. Savaşın *gidip de dönmek* anlamına geldiğini, askere gitmekle ayrıca işinden ve aşından olacağını düşünen kimi Osmanlı tebaasından ameleler, Karadağlı amelelere gösterilen ihtimam ve özen karşısında bir an için Karadağlıların yerinde olmak istiyorlardı. Kaldı ki kendisinin Karadağlı olduğunu iddia eden kişilerin, Karadağ'ın bağımsızlığından evvel buralara gelip yerleştiğini ve Osmanlı tebaası olarak kaldığını, mal ve mülk edindiğini gayrimenkul edindiğini, mal tasarruf edindiğini bilmeyen yoktu. Normalde Karadağ tebaasına Osmanlı memleketlerinde mülk edinme hakkı verilmediği halde, askere celbi

geldiğinde birden kendilerinin “*Karadağlı*” olduğunu hatırlayan kişilerin, “*bu mal ve mülkü nasıl edindiniz?*” sorusuna verebilecekleri cevapları yoktu. Hal bu ki bunları çevrede öteden beri Osmanlı Tebaasından olarak tanıyorlar ve biliyorlardı. Onlardan birisi, daha Karadağ bağımsız olmadan önce, Karadağ’ın *Juretiç* sülalesinden olan ailesi, ticaret için Zonguldak’a gelen ve burada doğan *Georges Guiretovich* isimli bir şahıstı. Daha sonra burada yaşamaya devam eden çocuk büyümüş, delikanlı olmuş ve bir Rum kızıyla da evlenmişti. Rahat bir hayat sürerken, askerlik celbi meselesi Guiretovich’in bütün düzenini bozmuştu. İtalyan konsolosu *M. Cohen*’e yazdığı mektupta bu Karadağlı işçi durumunu bildirerek kendisine yardım edilmesini istemiştir (DH.MUI, 36/-2/26).

Savaş patlak verdiğinde hatta Karadağ resmen Osmanlı Devleti’ne savaş ilan ettiği Ekim 1912’ de dahi Ereğli maden ocaklarında Karadağlı ameeler çalışmaya devam etmişlerdi. Fakat bu durumdan tedirgin olan Osmanlı hükümeti, fiilen muharebe halindeki bir devletin vatandaşlarının, kendi sınırları içindeki bir yerde çalışıyor olmasının iyi mi yoksa kötü mü olacağını kestiremiyordu. Bu şüpheler gidermek içinse, ciddi bir araştırmaya ihtiyaç vardı. İnceleme sonucunda Karadağlı ameeler arasında şüpheli birisine rastlanır ve bu tespit edilirse, hiç vakit geçirmeden merkeze bildirilmesine karar verilmişti (BEO,4100/307474). Karadağlı ameelerin yukarıda da ifade edildiği gibi İkinci Balkan Harbi sırasında ve I. Dünya Harbi sonrasında Türkiye’de buldukları anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra savaş esiri olarak Toros ve Amanos tünellerinde çalıştırılmak istenen Karadağlı ameeler, İtalyan ameelerle birlikte, tünellerde ücret almadan harp esiri muamelesi görerek çalıştırılacaklarını duyunca buna karşı çıkmışlardır (DH.ŞFR, 529/34). Karşı çıkmalarının nedeni bu ameelerin savaş esiri değil, uzun yıllar bu topraklarda çalışan yabancı işçiler olmalarıydı. Savaş esiri olan İngiliz ve Rus askerlerle beraber çalıştırılmaları onları; “*bize de mi savaş esiri muamelesi yapacaklar ve ücret ödemeyecekler.*” endişesine sevk etmişti. Daha sonra Karadağlı ve İtalyan ameelerin savaş esiri muamelesi görmeyecekleri onlara yevmiye verileceği söylenince sular durulmuştu. Kaldı ki esir statüsündeki İngiliz ve Rus esirleri de çalıştıkları kadar ücret alıyorlardı (DH.EUM, 5.Şb 28/14).

Karadağlı ameeler hiç şüphesiz vurdulu kırdılı işlerle gündeme gelseler de her zaman böyle olmuyordu. 1904 yılında Avusturyalı *Polyana Bleski*, İzmit’in Karasumadeni’nde Adapazarı’nda kızı *Nikolina Belski*’nin bir Karadağlı madenci ameale tarafından kaçırıldığını iddia ediyordu. Luka Yanoviç isimli Karadağlı maden amelesinden şikâyetçioluyordu. Avusturya İzmir konsolosluğuna yazdığı telgrafta, Polyana, yetkilerin burada taleplerine ve şikâyetlerine ehemmiyet vermediklerini ve bu durum karşısındaki mağduriyetini dile getirmiştir. Eğer kaçırdığı kişi, gerçekten Polyana’nın kızı olsaydı büyük bir skandal olabilir, bu da sorun teşkil edebilirdi.

Ama iddialar tamamen gerçek dışıydı. Kaçırılan Polyana'nın kızı değil, "yanaşması"ydı. Ayrıca zorla kaçırılmamış bilakis kendi rızasıyla gitmişti. Yapılan araştırma sonucu Karadağlı amelenin, kıza bir kere dahi cebir ve şiddet kullanmadığı anlaşılmıştı (DH.MKT, 835/53). Karadağlı amelenin ve kaçırıldığı kız *Nikolina Belski*'nin evlenip evlenmediği hayatlarının geri kalanını nerede geçirdikleri bilinmez ama bu hadise, Osmanlı Devleti topraklarında çalışan Karadağlı işçilerin sosyal yaşamlarının çok ilginç bir kesiti olarak tarihte yerini almıştır.

Diğer taraftan Karadağlı madencilerin çalışmak için gittikleri Zonguldak'ın 1860 yılı başlarında küçük bir köy görünümünde *bir çarşı, iki cami, bir kilise, bir hamamdan* ibaret olduğu söylenmektedir. Orada yaşayanların çoğu kömür işinde çalışmak için oraya gelip yerleşen Karadağlılardan oluşmaktaydı. Bu Karadağlı ameleler, Ereğlili kadınlarla evlenmişlerdi. Sırpa konuşan ve Rum-Ortodoks kilisesine bağlı oldukları için Rumcada bilen Karadağlı ameleler, Zonguldak'ın bir nebze olsun canlanmasını sağlamışlardır (Quataert, 2009:65).

Sonuç

19.yy itibariyle Osmanlı Devleti'ne çalışmaya gelen çeşitli milletlerden insanlar olmuştur. Bunlar arasında Karadağlı işçiler, önemli bir yer tutmaktadır. Gerek coğrafi yapısı gerekse de fiziki yapıları nedeniyle Karadağlıların zor koşullara yatkın olması nedeniyle, kömür madenlerinde kazmacı, kuyucu, taş işçisi demiryolu işçisi olarak ağır işlerde çalışabiliyorlardı. Onlardaki bu potansiyele, ülkelerindeki verimsiz araziler ve işsizlik de eklenince, başta İstanbul olmak üzere kömür havzalarının yoğun olduğu Zonguldak ve Ereğli'ye işçi olarak gelmeleri kaçınılmaz olmuştur. İstanbul'da bahçıvanlık, ayrıca güvenlik görevliliği, koruculuk, bekçilik gibi güvenliği ilgilendiren işlerde de silahlara olan hâkimiyeti, silah tutkuları ve savaşçı kimlikleri nedeniyle rağbet edilen işçiler olmuşlardır. Uzun boyları ve düzgün fizikleri, özellikle çiftliklerde ve yabancı konsolosluklarda büyükelçiliklerde bekçi olarak çalıştırılmalarını sağlamıştır.

Sahip oldukları sosyo-kültürel yapı nedeniyle geldikleri yerlerde zaman zaman uyum problemleri yaşayan ve vazgeçemedikleri silahlarıyla çıkardıkları olaylar ve kavgalar, büyürek iki devlet arasında krize dahi dönüşmüştür. Bu şekilde kriz haline dönüşen olaylar arasında temettü vergisi alınması meselesi de vardır. Bu vergiye itiraz eden Karadağlı ameleler, temettü vergisini vermek istememişlerdir. Bekçi ve Korucuların işten çıkarılması da ayrı bir kriz teşkil etmiştir. Burada II. Abdülhamid'in aldığı inisiyatif dikkat çekicidir. Prens Nikola ile kurduğu dostluk, devlet ilişkilerinde de kendini göstermiştir.

Karadağlı işçilerin özellikle Zonguldak Ereğli’de Ereğlili Rumlarla evlenmeleri ve orada hayat kurlmaları, toplumlar arasında çatışmalar olsa da ister istemez böylesine insani ilişkilerle bir iletişim ve etkileşim kurlmalarına vesile olmuştur. Karadağlı işçilerin neler yaşadıkları, ne gibi sıkıntılar çektikleri şüphesiz ki ileride daha derinlemesine incelenecek ve çok önemli çalışmalar ortaya konacaktır. Zira bu konuda kapsamlı birçok çalışmanın yapılmasına ihtiyaç vardır. Kiliseleriyle ve yaşam alanlarıyla zorlu iş koşulları dışında, sosyal anlamda hayatlarını devam ettiren Karadağlı işçilerin, Türkiye’nin işçi tarihi açısından çok önemli bir kaynak teşkil ettiği görülmektedir.

KAYNAKLAR

A-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezareti Mektubi Klemi (DH.MKT)*, 11/1504; 17/1482; 11/1510; 17/1482; 1571/90; 1500/37-10, 29/B/1305; 722/32, 17/Ra/1321; 1252/58, 04/R/1326; 1510/11, 18/N/1305; 1513/48, 08/L/1305; 2183/121, 18/Za/1316; 722/32, 17/Ra/1321; 835/53, 12/M/1322; 1482/17, 18/Ca/1305; 1504/11, 18/Ş/1305; 2290/39, 24/Ş /1317; 1504/11, 18/Ş/1305; 1844/36, 17/Za/1308; *İrade Hususi (İ.HUS)*, 55/1315/Ra045, 16/Ra/1315; 74/1316/Z-19, 07/Z/1316; 55/1315/Ra060, 17/Ra/1315; 62/1315/L-028, 09/L/1315; *Sadaret Mektubi Klemi Nezaret ve Deva’ir Evrakı (A.MKT.NZD)*, 84/55; *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 1296/97152, 05/Z/1316; 835/62595, 28/Ra/1314; 943/70665, 27/Za/1314; 994/74535, 17/Ra/1315; 1086/81435, 10/L/1315; 835/62595, 28/Ra/1314; 1299/97366, 09/Z/1316; 1299/97372, 09/Z/1316; 407/30502, 18/Za/1311; 4100/307474, 08/Za/1330; 438/32805, 16/M/1312; 656/49170, 24/M/1313; 804/60271, 22/M/1314; 895/67124, 13/Ş/1314; 971/72764, 29/M/1315; 986/73915, 03/Ra/1315; 994/74535, 17/Ra/1315; 996/74697, 24/Ra/1315; *Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.5.Şb)*, 70/8, 22/Z/1336; 28/14, 09/Za/1334; *Dahiliye Nezareti Hukuk Evrakı (DH.H.)*, 67/68, 25/Ş/1331; *Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM)*, 29/3/27, 18/L/1333; *Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evr. (DH.MUİ)*, 36/-2/26, 27/R/1328; *Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR)*, 529/34, 07/Ağ/1332; *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, 2148/12, 22/2/1917 (Miladi); 2134/42, 20/12/1917 (Miladi); *İrade Hariciye (İ.HR)*, 344/1311/Za-08, 15/Za/1311; 342/1311/M-23, 13/M/1311; *Şura-yı Devlet Evrakı(ŞD)*, 1913/47, 30/Ra/1317; Y.PRK.BŞK, 32/51, 27/M/1311; *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (YAHUS)*, 171/59, 10L1299; 375/74, 17/Ra/1315;

55/1315ra045; 55/1315ra060; 55/1315ra060; 62/1315L-028; 82/1318s-21, 9/S/1318; *Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti Maruzatı (YPRK ZB)*, 2/15, 05/L/1299; *Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB)*, 602/63, 28/Ni/1325.

Kastamonu Salnâmesi 1317/ 1899–1900.

Düstur 1. Tertip C. 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937, s. 886–904.

B-Kitaplar ve Makaleler

AHMET CEVDET PAŞA. (1991). *Tezâkir-i Cevdet*, 13-20, Haz: Cavid Baysun. Ankara: TTK.

AHMET TEVFİK. (1329). *Karadağ Coğrafyası*, Sırçadan Osmanlıcaya Ter: Mirliva Ahmed Tevfik. Muhmud Bey Matbaası: Dersaadet.

AKKAYAN, Taylan. (1979), *Göç ve Değişme*, İÜ Yayınları: İstanbul.

ALPDÜNDAR, Mehmet. (1965). “Ereğli Kömür İşçileri ve Sendika Faaliyetleri” *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı 16. İstanbul, ss. 128.

COFFIN, Marian Cruger. (1908). “Where The East Meets West” *The National Geographic Magazine*, Vol. 19, May 1908, No:5, ss.320.

HÜLAGU, Metin. (2008). *Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu*, İzmir: Yitik Hazine Yayınları.

MEHMED SUPHÎ. (1317). *Karadağ ve Ordusu (Karadağ'ın Ahvali Tarihiyye ve Coğrafyasıyla Kuvve-i Askeriyesinden Bahistir)*. Kostantiniyye: Kütüphane-i İslam ve Askeri.

MERCAN, Mehmet. (1996). “Sadrazam Ahmed Cevad Paşa'nın Seyahatnamesi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 102, ss. 158-159.

ÖZCAN, Uğur. (2009). *II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı–Karadağ Siyasi İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

_____. (2009). “Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılda Karadağ Kadını” *Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, S. 19, ss.25-37.

ÖZDEMİR, Süleyman. (1998). “Türkiye’de Zorunlu Çalışma Uygulamaları” *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S.41-42, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

PAKALIN, Mehmet Zeki. (1983). “Temettü Vergisi”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.3, MEB, İstanbul, ss. 453-455.

PALAIRET, Michael. (2000). *Balkan Ekonomileri 1800-1914, Kalkınmasız Evrim*, Çev: Ayşe Edirne, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları.

QUATAERT, Donald. (2009). *Osmanlı İmparatorluğunda Madenciler ve Devlet*, Çev: Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

_____. (1985). “19. yüzyılda Osmanlı Devletinde Madencilik” *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4. İstanbul: İletişim Yayınları.

_____. (2000). “Zonguldak Maden İşçilerinin Hayatı1870-1920 Başlangıç Niteliğinde Bazı Gözlemler”, *Toplum ve Bilim*, S.83, 1999-2000 Kış, Çev: Tansel Demirel, Birikim Yayıncılık: İstanbul.

ŞEMSEDDİN SAMİ. (1891). “Karadağ” *Kamûsü’l-A’lâm*, C. 5. İstanbul: Mihran Matbaası, ss. 3636.

TREVOR, Roy. (1913). *Montenegro : A Land of Warriors*. London: A.&C. Black.

KIRPIK, Cevdet. (2004). *Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Danışman: Prof. Dr. Bayram Kodaman, Isparta.